

СУЧАСНИЙ МЕХАНІЗМ СУДОВОГО ЗАХИСТУ ПРАВ, СВОБОД ТА ЗАКОННИХ ІНТЕРЕСІВ ЛЮДИНИ – ГАРАНТІЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАКОННОСТІ

Ребезюк В. М.

У цій статті автор досліджує сучасний стан механізму судового захисту прав, свобод та законних інтересів особи як гарантію забезпечення законності. Аналізує різне бачення науковців щодо визначення механізму захисту прав, свобод та законних інтересів кримінального провадження. Автор констатує, що Україна зобов'язана створити відповідний діючий правовий механізм для його беззаперечного виконання. Найбільшим за ефективністю правозахисним державним механізмом захисту прав та свобод підозрюваного та обвинуваченого є суди. Вагомою ознакою виконання судами функції захисту прав, свобод та законних інтересів людини є те, що суди наділені всіма необхідними повноваженнями для того, щоб реалізовувати цю діяльність як у разі порушення прав особи, так і необґрунтованого їх обмеження. Визначено механізм охорони прав та його правову природу.

Ключові слова: механізм охорони прав, права та свободи, законні інтереси особи, механізм судового захисту, процесуальний механізм, судовий контроль, судова система, порушення прав особи, правова природа механізму, кримінальне провадження.

В данной статье автор исследует современное состояние механизма судебной защиты прав, свобод и законных интересов лица как гарантию обеспечения законности. Анализирует разное видение ученых по определению механизма защиты прав, свобод и законных интересов уголовного производства. Автор констатирует, что Украина должна создать соответствующий действующий правовой механизм для его беспрекословного выполнения. Крупнейшим по эффективности правозащитным государственным механизмом защиты прав и свобод подозреваемого и обвиняемого являются суды. Весомым признаком исполнения судами функции защиты прав, свобод и законных интересов человека является то, что суды наделены всеми необходимыми полномочиями для того, чтобы реализовывать эту деятельность как в случае нарушения прав лица, так и необоснованного их ограничения. Определен механизм охраны прав и его правовая природа.

Ключевые слова: механизм охраны прав, права и свободы, законные интересы лица, механизм судебной защиты, процессуальный механизм, судебный контроль, судебная система, нарушение прав человека, правовая природа механизма, уголовное производство.

In this article the author investigates the current state of the mechanism of judicial protection of the rights, freedoms and legitimate interests of the person as a guarantee of legality. Analyzes the different view of scientists in determining the mechanism for protecting the rights, freedoms and legitimate interests of criminal proceedings. The interest to the protection of the rights, freedoms and legitimate interests of the person is rather high in Ukrainian legal science. Definitely, this so important question of the mechanism of judicial protection of the rights, freedoms and legitimate interests of the person is one of the most acute in problem under investigation. The author ascertains that Ukraine has to create an appropriate legal mech-

anism for its unquestioning accomplishment. The court has the highest effectiveness in protecting the rights and freedoms of the suspect and the accused by the human rights protection mechanism of the state. The mechanism of protection of the rights, and its legal nature is determined. A substantial indication of the court's ability to protect the rights, freedoms and the legitimate interests of the person is that the courts have all the necessary powers to carry out this activity both in the case of violations of the rights of the individual and of their unjustified restrictions. Furthermore, the mechanism of protection of rights and its legal nature is determined. The coverage of the mechanism of judicial protection of the rights, freedoms and the legitimate interests of the participants in criminal proceedings, for today, is one of the most important problems of the domestic policy of our state. Undoubtedly, the chosen theme of this article is among the priority in the field of criminal process at the present stage of the formation of a legal European state. In addition the current system of the human rights and legitimate interests protection in Ukraine citizens need some restoration and bringing to a single level of recognition up to a point in Ukraine and all democratic countries of the world. First and foremost the effectiveness of the practical application of human rights to its rights and freedoms is the litmus testament that protects the rights and freedoms of the individual.

Key words: mechanism of protection of the rights, rights and freedoms, legal interests of the person, mechanism of judicial protection, procedural mechanism, judicial control, judicial system, legal nature of the mechanism, criminal proceedings.

Актуальність теми. Постановка і розгляд питання механізму судового захисту прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження на сьогодні є однією з найважливіших проблем внутрішньої політики нашої держави. Саме стан справ у сфері забезпечення охорони прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, їхня практична реалізація є тією відправною точкою, за якою оцінюється рівень демократичного розвитку будь-якої цивілізованої держави та суспільства загалом. Не декларативні заяви, а дієвість практичного застосування захисту людини, її прав і свобод є тим лакмусовим папірцем, що забезпечує охорону прав і свобод особи.

Стан наукового дослідження. Питанням механізму судового захисту прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження присвятили свої роботи відомі українські та зарубіжні науковці, такі як: Г.З. Алієва, С.С. Алексєєв, Л.П. Ануфрієва, К.Г. Волинка, О.В. Верховляд-Герасименко, Ю.М. Грошевий, П.М. Давидов, А.Я. Дубинський, А.В. Захарко, Я.П. Зейкан, М.Л. Ентіна, Л.М. Карнєєва, С.В. Ківалов, В.П. Кононенко, Н.А. Колоколов, Ф.М. Кудін, В.А. Лазарева, Е.А. Лукашева, В.Т. Нор, В.Т. Маляренко, А.Ю. Олійник, О.Є. Омельченко, А.В. Пазюк, А.А. Пархета, М.М. По-

Ребезюк В. М., 2018

лянський, О.Б. Прокопенко, В.В. Разік, П.М. Рабінович, Е.Л. Трегубов, В.А. Ржевський, В.В. Скитович, О.Ю. Хабло, Л.Д. Удалова, Ф.Н. Фаткуллін, І.Я. Фойницький та ін.

Мета цієї статті. Метою статті є всебічний правовий аналіз проблемних питань судового захисту прав людини у кримінальному провадженні; визначення складників механізму судового захисту прав людини в осмисленні удосконалення зазначеного механізму.

Виклад основного матеріалу. Наша держава зробила свій доленосний вибір – це євроінтеграційний шлях розвитку. Сенс цього вибору полягає у європейській цивілізаційній моделі, яка дасть можливість українському суспільству досягти прогресу в усіх сферах життєдіяльності і демократичного розвитку. Європейський вибір України – це одночасно і рух до стандартів демократії та правового поля. Наше суспільство обрало європейські цінності, позаяк вкрай важливе місце серед них займає охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження.

При цьому хотілося б зауважити, що демократія в будь-якому суспільстві базується на двох головних засадах – верховенство права та забезпечення права і свободи людини. Проте навіть проголошення людини найвищою соціальною цінністю та закріплення у статті 3 Конституції України її основних прав та свобод можуть не мати жодного значення без реального механізму здійснення цих прав [1, с. 5].

Для того щоб проголошені права не залишалися декларативними Україна зобов'язана створити відповідний діючий правовий механізм для їх беззаперечного виконання. Найбільшим за ефективністю правовим державним механізмом захисту прав та свобод підозрюваного та обвинуваченого є суди. У цивілізованій державі суду належить центральне місце у всій правовій системі. Саме суд уособлює справжнє право, істинну справедливість. Правосуддя – «це діяльність суду, здійснювана в передбаченому процесуальним законом порядку, яка полягає в розгляді і розв'язанні конфліктів, пов'язаних із дійсним чи можливим порушенням норм <...> права» [7, с. 305].

Судовий захист прав і свобод особистості являє собою механізм реалізації обов'язку держави забезпечити дотримання відповідних прав людини і громадянина, закріплених законодавчим шляхом. Суд охороняє від різних порушень особисті права, майнові та немайнові, право на участь у державному, громадському та політичному житті.

Звертаючись до Конституції України, а саме статті 124 та до статті 15 КПК України, бачимо виняткову прерогативу суду на визнання людини винною у скоєнні злочину і призначення їй кримінального покарання.

На думку російського юриста Н.А. Колоколова, судова влада покликана стати непереборним бар'єром на шляху свавілля органів слідства й оперативних служб [5, с. 31].

Суд, що має значну довіру й авторитет у суспільстві, який є більш самостійним і незалежним у своїх судових рішеннях, має високий коефіцієнт рівня законності, він надійно захищає від можливих посягань на права, свободи та законні інтереси громадян.

Апріорі сила судової влади як захисника прав, свобод та законних інтересів людини – у законному, справедливому вирішенні правових конфліктів. У нашій державі Конституцією кожному громадянину гарантується право на оскарження в суді загальної юрисдикції

рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, посадових і службових осіб, отже, розглядаючи такі скарги, суди контролюють дотримання законності.

Важливою ознакою здійснюваної судами своєї основної функції, захисту прав, свобод та законних інтересів громадянина є те, що вони наділені всіма необхідними повноваженнями для того, щоб реалізовувати цю діяльність як у разі порушення прав особи іншими особами, так і у разі, коли порушником права виступає держава, конкретні органи державної влади або посадові особи. У результаті цього функція захисту прав людини, яку ми відносимо до процесу діяльності судів загальної юрисдикції, виявляється глибинно пов'язаною з функцією забезпечення верховенства права, коли право стає домінуючим фактором як у відносинах окремих громадян, так і в життєдіяльності держави [4, с. 6].

Так, відповідно до ч. 1 статті 55 Конституції України права і свободи людини і громадянина захищаються судом. А частина 3 статті 8 Конституції України гарантує звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України, адже її норми є нормами прямої дії. Отже, суд в Україні виконує державну функцію захисту прав, свобод та законних інтересів людини, одночасно права і свободи людини є сенсом діяльності суду. Дійовий механізм судового захисту прав людини на сьогодні – це найбільш універсальний, демократичний інструмент правової держави.

Свого часу російський науковець І.Я. Фойницький не без підстав зауважував, що державне завдання судової влади – захист прав, законом дарованих, проти всіх їх порушників. Суд захищає права державні, суспільні й особисті. Проте основою всіх прав особи є її свобода. Отже, природно, що однією з найважливіших функцій судової влади визнається захист свободи особи. Самостійною і незалежною в зовнішньому відношенні судова влада може бути визнана лише там, де вона в змозі забезпечити дійсну безпеку особистій свободі проти посягань усякого роду [12, с. 183].

Значною ознакою здійснюваної судами функції захисту прав, свобод та законних інтересів людини є те, що суди наділені всіма необхідними повноваженнями для того, щоб реалізовувати цю діяльність як у разі порушення прав особи, так і необґрунтованого їх обмеження.

У нашій державі одним з найважливіших способів захисту прав, свобод та законних інтересів суб'єктів кримінального провадження є судовий контроль за діями та рішеннями органів дізнання і досудового слідства. В.А. Лазарева слушно зазначила, що і правосуддя, і судовий контроль здійснюються з метою захисту прав і свобод людини і громадянина. Вирішуючи кримінальну справу, розглядаючи скаргу на незаконні дії державного органу або посадової особи, суд відновлює порушені права і свободи або захищає їх від можливого обмеження [8, с. 52].

Отже, присутність елементів контрольного процесу на всіх етапах кримінально-процесуальної діяльності дає змогу розглядати судовий контроль як універсальний спосіб реалізації судом функції захисту прав та свобод особи та особливий спосіб здійснення правосуддя.

На нашу думку, судовий контроль у кримінальному провадженні є окремою формою діяльності суду, що впливає з покладеної на нього функції захисту прав

та свобод особи і здійснюється шляхом надання судом дозволу на певні процесуальні дії, пов'язані з обмеженням конституційних прав і свобод громадян, та контролю за законністю їх проведення, розгляду справи в суді і для реалізації громадянами права на оскарження дій і рішень органів дізнання та досудового слідства.

У зв'язку з цим ми вважаємо, що судовий контроль можна поділити на загальний, попередній і виключний. Загальний контроль полягає в тому, що суд наділений правом контролю за законністю й обґрунтованістю дій органів досудового розслідування на етапі як вирішення питання про призначення справи до судового розгляду, так і під час судового розгляду.

Попередній розгляд справи суддею є тим етапом кримінально-процесуального провадження, який не можна обминути. Якщо суддя, перевіrivши матеріали справи, дійде висновку про достатність підстав для розгляду справи в судовому засіданні, він у попередньому розгляді вирішує питання про призначення справи до розгляду в судовому засіданні. З цього моменту обвинувачений стає підсудним і його справа буде розглядатися в судовому засіданні, у якому вирішуватиметься питання щодо винуватості підсудного. Під час вирішення суддею питання про призначення судового засідання закон передбачає коло питань, які вирішує на підставі матеріалів справи суддя, а саме: чи підсудна справа суду; чи немає підстав для закриття справи або її зупинення; чи складено обвинувальний висновок відповідно до вимог КПК України; чи немає підстав для зміни, скасування або обрання запобіжного заходу; чи не було допущено під час порушення справи, провадження дізнання або досудового слідства таких порушень вимог КПК України, без усунення яких справа не може бути призначена до судового розгляду. Такі повноваження суду підтверджують тезу, що у попередньому розгляді справи здійснюється судовий контроль за законністю досудового розслідування і дотриманням прав і свобод його суб'єктів, проте в іншій, ніж у судовому засіданні, формі.

У найповнішому вигляді загальний контроль здійснюється на стадії судового розгляду. Обставини справи досліджуються й обговорюються судом і сторонами на підставі гласності, усності, безпосередності і змагальності. Суд може дослідити ті факти й обставини, які органи досудового розслідування визнали неістотними, дійти висновку про їх істотність з метою вирішення питання щодо винуватості і ступеня відповідальності підсудного. І, навпаки, суд може визнати неістотним те, що слідчий чи прокурор вважали істотним. Суд може розглянути ті докази, які були відкинуті під час досудового розслідування як недостовірні, і визнати їх достовірними та обґрунтувати ними свої висновки.

Отже, можна стверджувати, що на стадії судового розгляду в специфічній процесуальній формі, а саме шляхом розгляду і вирішення кримінальної справи, здійснюється судовий контроль за законністю досудового розслідування і дотриманням прав і свобод його учасників.

Аналогічним чином судовий контроль за дотриманням прав і свобод учасників кримінального процесу здійснюється і на стадіях апеляційного, касаційного провадження, а також перегляду судових рішень у порядку виключного провадження. Таким чином, для забезпечення виконання завдань кримінального

судочинства суди вищої інстанції наділені повноваженнями з перевірки законності й обґрунтованості вироків, постанов, ухвал судів нижчої ланки. Метою перевірки є виявлення помилок, допущених під час розгляду і вирішення справи, і вжиття необхідних заходів зі скасування або зміни незаконного і необґрунтованого судового рішення. Завдання правосуддя вважається досягнутим лише за умови виконання рішення, яке є законним і обґрунтованим.

На відміну від розглянутого загального порядку контролю за дотриманням прав і свобод громадян, попередній судовий контроль, передбачений статтями 29-31 Конституції України, є способом запобігання порушенням і необґрунтованим обмеженням конституційних прав і свобод особи. Він здійснюється судом лише за наявності мотивованого подання органу досудового розслідування про проведення певних слідчих дій.

Як зазначає з цього приводу науковець А.В. Пазюк, застосуванню обмежень у кожному конкретному випадку має передувати оцінка задіяних інтересів, наслідків дій правоохоронних органів, які обмежують права громадян. Таку функцію має виконувати незалежний контрольний орган, насамперед суд [10, с. 50].

У нашій державі нині суд, звичайно, за вмотивованим поданням органу дізнання, слідчого, узгодженим з прокурором, або самого прокурора, приймає рішення: про застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою (ч. 1 та ч. 3 статті 183 КПК); проведення обшуку житла чи іншого володіння особи (стаття 235 КПК).

Судовий контроль створює умови також щодо реалізації громадянами їхнього права на оскарження незаконних дій. Розгляд судом скарг певних суб'єктів кримінального провадження на дії і рішення слідчого, органу дізнання, прокурора, що порушують або обмежують їхні права і свободи під час досудового розслідування, є, на нашу думку, виключним контролем.

Як зауважувала професор Ф.М. Кудіна, різні рівні процесуального становища органів, що застосовують примус, і всіх інших осіб, які беруть участь у процесі, на яких спрямовані примусові дії, не дають підстав для висновку про те, що ці особи позбавлені правових можливостей для відстоювання своїх інтересів у сфері правоохорони. У визначенні законодавцем їх правового статусу і регламентації правоохоронних дій особи наділяються цілим комплексом прав, що забезпечують реальну можливість захисту від незаконного і необґрунтованого примусу [6, с. 38].

Відповідно до ч. 2 ст. 55 Конституції України кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб.

На думку професора В.Т. Маляренка, відповідно до ст. ст. 234 та 236 КПК не можуть розглядатися судом в окремому провадженні скарги на постанову органів дізнання, слідчого та прокурора про визнання особи підозрюваною, обвинуваченою чи потерпілою, а також скарги на проведення певних слідчих дій, зокрема обшуку, виїмки, огляду, експертизи, накладення арешту на майно, ексгумацію трупа та ін. Скарги на такі дії підлягають розгляду судом першої інстанції лише за попереднього розгляду справи або у разі вирішення її по суті з урахуванням усіх інших обставин справи, коли суд, вивчивши факти, наведені в скарзі, має право повернути її на додаткове розслідування чи закрити,

засудити або виправдати підсудного, визнати ті чи інші процесуальні рішення та дії нелегітимними і не взяти їх до уваги в обґрунтуванні обвинувачення [13].

На нашу думку, відкладення перевірки законності й обґрунтованості дій, бездіяльності та рішень органів дізнання, слідчого і прокурора до попереднього розгляду справи судом чи до розгляду її по суті в окремих випадках може завдати шкоди, яку потім неможливо буде відшкодувати, а права та свободи відновити. У таких випадках контроль за діями та рішеннями органів дізнання, слідчого і прокурора з боку суду на стадії розгляду справи по суті не може вважатись ефективним засобом відновлення порушених прав. У зв'язку з цим заінтересованим особам має бути забезпечена можливість звернення до суду ще під час розслідування справи.

Натепер судовий контроль за досудовим розслідуванням викликає певну протидію з боку прокуратури та МВС. Керуючись доводами, що цей інститут запозичений з англо-американського процесу і не пов'язаний з нашими традиціями, суд не може забезпечити постійного й оперативного контролю, судді не готові до цієї роботи і не впораються з нею, крім того, судовий контроль порушує таємницю слідства, є неприпустимим покладати на суди ухвалення рішень про прослуховування телефонних переговорів і накладення арешту на поштово-телеграфну кореспонденцію. Отже, треба було б відновити прокурорський порядок видачі санкцій [9, с. 167-168].

На нашу думку, ці доводи є безпідставними, оскільки судовий контроль за досудовим розслідуванням існує не лише в країнах англо-американської системи права, а також і в багатьох інших цивілізованих країнах, таких як Австрія, Італія, Німеччина, Франція, Швейцарія та ін.

Такий контроль передбачений статтею 6 Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод, яка стала складовою частиною права після її ратифікації. Переїмати такий досвід зовсім не соромно, це не протирічить національній традиції. Судовий контроль справді пов'язаний із посиленням змагального початку на досудовому слідстві, і це робить наш процес ефективнішим і таким, що забезпечує надійніший захист прав його учасників. Європейська конвенція (ст. 6) і практика Європейського Суду поширюють змагальність і на стадію досудового розслідування. Розмежувати наглядові функції прокуратури і суду нескладно. Суд контролює слідчі дії, проведення яких пов'язане з обмеженням конституційних прав громадян, і в порядку ч. 2 статті 55 Конституції України розглядає скарги на незаконні дії і рішення органів дізнання, слідства і прокурора. Інші процесуальні дії є об'єктом прокурорського нагляду [1, с. 19].

Загалом практика свідчить, що різні форми судового контролю мають вагомe значення в здійсненні функцій захисту прав і свобод людини і громадянина. Своєчасність судового захисту, що реалізується через систему різних форм судового контролю за досудовим розсліду-

ванням, є не лише додатковою гарантією прав і свобод, а й умовою швидкого їх відновлення.

Висновок. Отже, підсумовуючи, хотілося б зауважити, що сучасний процесуальний механізм забезпечення прав учасників кримінального провадження слід розглядати як постійну динамічну систему правових засобів, що реалізуються завдяки діяльності державних органів, посадових осіб, які здійснюють кримінальне судочинство або залучаються до нього.

У демократичних країнах світової спільноти суду належить провідне місце у всій правовій системі держави. Саме суд уособлює справжнє право, істину та справедливість. Чим вищий авторитет суду в суспільстві, чим більшою самостійністю і незалежністю володіє суд у взаєминах з органами влади, тим вищий рівень законності і демократії, тим надійніше захищені права і свободи цих громадян. Саме завдячуючи такій діяльності відбувається реалізація механізму захисту прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження.

Література

1. Конституція України. «Паливода», К., 2017. С. 7-19.
2. Кримінальний процесуальний кодекс. «Паливода», К., 2017. С. 7-8.
3. Європейська конвенція про захист прав та фундаментальних свобод людини. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_004
4. Ківалов С.В. Актуальні проблеми судового захисту прав людини в Україні і міжнародні стандарти. Актуальні проблеми політики: зб. наук. пр. О.: Юрид. літ., 2005. Вип. 11, С. 6.
5. Колоколов Н.А. Судебный контроль в стадии предварительного расследования: реальность, перспективы. Государство и право. 1998. № 11, С. 31.
6. Кудин Ф.М. Принуждение в уголовном судопроизводстве. Красноярск: изд-во Краснояр. ун-та, 1985, С. 38.
7. Права человека: учебник для вузов. /Под ред. Е.А. Лукашева. М. НОРМА-ИНФРА-М, 1998. 305 с.
8. Лазарева В.А. Судебная власть и уголовное судопроизводство. Государство и право. 2001. № 5. С. 52.
9. Маляренко В.Т. Реформування кримінального процесу України в контексті європейських стандартів: Теорія, історія і практика. К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. С. 167-168.
10. Пазюк А.В. Захист прав громадян у зв'язку з обробкою персональних даних у правоохоронній діяльності: європейські стандарти і Україна. К.: МГО Прайвесі Юкрейн, 2001. 50 с.
11. Соловьев А.Б. Предварительное расследование и прокурорский надзор в свете судебной реформы / А.Б. Соловьев, Н.А. Якубович. Законность. 1995. № 8. 2-7 с.
12. Фойницкий И.Я. Курс уголовного судопроизводства / под ред. А.В. Смирнова. Т. 2. СПб.: Альфа, 1996. С. 182-183.
13. Аналіз роботи судів загальної юрисдикції у I півріччі 2008 р. URL: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf>

Ребезюк В. М.,

*аспірант кафедри кримінального процесу
Національної академії внутрішніх справ*